

СІНТАГМАТЫЧНЫЯ АДНОСІНЫ Ё ФАНАЛОГІ

Сінтагматычныя адносіны вызначаюць спалучальнасць зычных з наступнымі галоснымі або зычных з наступнымі зычнымі фанемамі: *до-блесны, ме-сны*. Беларускі склад можа быць прадстаўлены і спалучэннем зычнага і галоснага з наступным зычным: *даў-га-но-сы, кар-жа-ка-ва-ты*. У беларускай мове пераважае наступны тып складу: зычны + галосны.

Спалучальнасць зычных з галоснымі фанемамі па-рознаму праяўляецца ў межах адной марфемы і на стыку марфем. З аднаго боку, некаторыя спалучэнні зычных з галоснымі ў межах марфемы могуць быць забаронены фаналагічнай сістэмай. З другога боку, некаторыя спалучэнні могуць быць не рэалізаванымі ў беларускай мове, паколькі мова на сённяшнім этапе развіцця не выкарыстоўвае патэнцыяльныя магчымасці фаналагічнай сістэмы.

Размежаванне дзвюх названых з'яў дапамагае не толькі зразумець асаблівасці функцыянавання фаналагічнай сістэмы, але і акрэсліць тэндэнцыі развіцця гэтай сістэмы, абумоўленыя патэнцыяльнымі магчымасцямі выкарыстання новых сінтагматычных сувязей для ўтварэння новых слоў і іх форм.

Спалучэнні зычных з наступнымі галоснымі фанемамі

У беларускай мове магчымы спалучэнні ўсіх зычных з усімі галоснымі фанемамі (з улікам фанетычных пазіцый фанемы могуць рэалізоўвацца ў розных алафонах). Любая зычная фанема можа спалучацца з любой галоснай фанемай у межах марфемы або на стыку марфем.

Мова развіваецца, і ў яе знаходзяцца схаваныя магчымасці фаналагічнай сістэмы, якія не выкарыстоўваліся раней. Найперш успомнім спалучэнні гукаў у запазычаных словах, якія актыўна выкарыстоўваюцца зараз: *пюрэ, ксеракопія, парфюмерыя* і інш.

Спалучэнні цвёрдых фанем з наступнымі галоснымі вельмі пашыраны і практычна не абмежаваны: *бацька, вада, гара, падарунак, жаўрук, заўтра, мая, каліва, лаўка, марыва, пара, расада, сад, трава, факел, харч, цана, час, шар, боты, ворыва, горад, дом, жолуд, зорка, твае, комін, ловы, мроі, могілкі, поза, рог, сон, фортка, хор, цокат, човен, белы, мыць, вуліца* і інш. Спалучэнне цвёрдых заднеязычных [γ], [к], [х] з фанемай <і>, якая рэалізуецца ў алафоне [ы], не характэрна для беларускай мовы. Такія спалучэнні можна сустрэць у адзінкавых прыкладах і запазычаных словах: *гыкаць, Кызыл* і інш.

Для спалучэнняў мяккіх зычных з наступным галосным характэрна пэўнае абмежаванне. Мяккія заднеязычныя <γ'>, <к'>, <х'> не спалучаюцца з

галоснымі <a>, <y> у славянскіх словах. Сустракаюцца адзінкавыя запазычаныя назвы з гэтымі спалучэннямі тыпу: <γ'a>ур (*гяур*), <κ'a>хта (*Кяхта*), <γ'y>рза (*гюрза*). У беларускай мове абмежаваным з'яўляецца таксама спалучэнне мяккіх заднеязычных з фанемай <э> у запазычаных словах: <γ'э>рой (*герой*), <κ'э>фір (*кефір*), <х'э>опс (*Хеопс*). У беларускіх словах мы не сустракаем спалучэнняў мяккага заднеязычнага з галоснымі <a>, <y>, <э>, што можа быць растлумачана асаблівасцямі фаналагічнай сістэмы беларускай мовы.

Зычныя [д] і [т] змякчаюцца перад ётавымі галоснымі і перад [м'], [в'] у межах адной марфемы: [z'вe], [z'э]-ні[z'э], [z'э]яч, [z'о]ннік, [z'і]кі, [z'a]каваць, [z'мe], [z'y]ба, [ц'м]яны, [ц'і]р, [ц'y]ль, [ц'в]ёрды, [ц'э]ла. Але на стыку марфем такога змякчэння не назіраецца: *ад-мятаць*, *ад-веку*, *ад-віць*, *над-пісаць*, *пад-мятаць*. Пераход [д] у [z'], [т] у [ц'] на стыку марфем быў забаронены ранейшымі фаналагічнымі адносінамі ў мове.

Спалучэнне мяккіх зычных з <y> сустракаецца ў беларускіх словах і даволі часта фіксуецца ў запазычаных словах: [n'y]рэ, [κ'y]рэ, [ц'y]к, [z'y]шэс, [б'y]ро, [б'y]ст, [н'y]анс. На стыку марфем такое спалучэнне магчыма і ў славянскіх словах: *ро[jy]* (*назоўнік у родным склоне*), *бо[л'y]* (*Р. скл.*), *аг[н'y]* (*Р. скл.*). Але ў беларускай мове найбольш пашырана спалучэнне цвёрдых зычных з <y> як у межах адной марфемы, так і на стыку марфем: [бy]дынак, [вy]да, [hу]дзець, [дy]дзець, [жy]к, [зy]х, [кy]ток, [лy]наць, [мy]жны, [нy]мар, [пy]скаць, [рy]ка, [сy]мны, [ту]ліца, [фу]рман, [хy]дарлявы, [цy]доўны, [чу]ць, [шy]мны; *вопы[ту]*, *зваро[ту]*, *узлес[кy]*, *гро[мy]*, *вет[рy]*, *гру[зy]*, *натоў[пy]*, *посу[дy]*, *вера[сy]*.

Такім чынам, можна казаць пра абмежаванасць выкарыстання спалучэння асобных мяккіх зычных з фанемай <y> у славянскіх словах, але ў беларускай мове няма якіх-небудзь забарон адносна гэтых спалучэнняў. Нявыкарыстаныя патэнцыяльныя магчымасці фаналагічнай сістэмы могуць быць рэалізаваны ў далейшыя перыяды развіцця беларускай мовы. Падагульняючы вышэйсказанае, адзначым, што ў сучаснай беларускай мове найбольш пашырана спалучэнне «цвёрды зычны + галосны», якія выкарыстоўваюцца практычна неабмежавана як унутры марфемы, так і на стыку марфем. Некаторыя спалучэнні ўжываюцца абмежавана, паколькі яны ўзніклі пазней у фаналагічнай сістэме або звязаны з запазычаннем слоў, фаналагічны склад якіх не характэрны для беларускай мовы. Напрыклад, гэта спалучэнні мяккіх губных зычных з <y>, спалучэнні мяккіх <γ'>, <κ'>, <х'> з галоснымі <a>, <y>, <э>.

Фаналагічныя адносіны дапускаюць спалучэнні [z'] з наступнымі [м'], [в'] у межах марфемы, але не дапускаюць падобнага спалучэння на стыку марфем.

Галосныя фанемы рэалізуюцца ў сваіх алафонах, якія цалкам залежаць ад якасці суседніх зычных (цвёрдасць-мяккасць). Так, у становішчы пасля цвёрдых выступаюць галосныя непярэдняй зоны ўтварэння, а пасля мяккіх або паміж мяккімі – утварэнне галосных ссоўваецца ў больш перэдную зону.

Таму кожны алафон галоснай фанемы замацаваны за пэўнай пазіцыяй, і выкарыстанне гэтых алафонаў абмяжоўваецца гэтай пазіцыяй.

Спалучэнне зычных з наступнымі зычнымі фанемамі

Сінтагматычныя законы кіруюць спалучэннем дзвюх зычных фанем, якія знаходзяцца побач у моўнай плыні. У беларускай мове дзейнічаюць некаторыя абмежаванні на ўзроўні рэалізацыі фаналагічнай сістэмы, г. зн на ўзроўні спалучальнасці алафонаў зычных фанем.

У спалучэнні «шумны + шумны» першы зычны з’яўляецца фанемай у слабай пазіцыі неадрознення глухасці-звонкасці, цвёрдасці-мяккасці і інш., а другі зычны – фанема ў моцнай пазіцыі (перад галосным).

Сярод двухчленных спалучэнняў «шумны + шумны» найбольш распаўсюджанымі з’яўляюцца наступныя:

<пт> птах	<бп’> абпячы	<дд> аддаць
<дб’> падбіць	<бт> абтушыць	<дз’> аддзяліць
<пс> псаваць	<бс’> абсяг	<дк’> адкінуць
<пч> пчаляр	<бс> абсыпаць	<дк> адкаціць
<тк> абаткнуць	<бх> абхапіць	<дп> адпаўзці
<бб’> аббегчы	<бц> абцугі	<дп’> адпець
<үх> бегчы	<бц’> абцягнуць	<дс> адсадзіць
<бү> абгаварыць	<бч> абчасачь	<дс’> адсеў
<бд> абдымкі	<бш> абшукаць	<дт> адтаць
<бз’> абдзяліць	<чк> авечка	<дх> адхадзіць
<тч> аўтаматчык	<тк’> агаткі (расліна)	<дх’> адхінуць
<бж> абжаць	<дч> агародчык	<дч> адчуць
<бк> абкрыць	<дб> адбыць	<дц> адцурацца
<шч> абліцоўшчык	<дб’> адбягаць	<дц’> адцячы
<дш> адшыць	<шч> азярышча	<ск> апаска

Спалучэнне «санорны + шумны»:

<рж> аржаны	<н’ч> каменьчык	<л’ч> пальчаткі
<рк> зорка	<вк> аліўкавы	<нк’> санкі
<рк’> абіргі	<нч> магазінчык	<нк> ацэнка
<нц> канцавы	<мк> сумка	<вс’> аўсянка
<мш> абымшыць	<јк> настройка	<н’ч> агеньчык
<лү> абылгаць	<мш> амшалы	<мк> ананімка
<рч> ваверчаны		

Спалучэнне «санорны + санорны»:

<л’н’> абаяльны	<мн’> амністыя	<рм’> армія
<рв> абарваць	<рн> бурны	<рн’> арнітолаг
<л’в> агольваць	<лв> аполваць	<рф> арфа
<лм> алмаз	<л’н> апушташальны	<рф’> арфічны
<мл’> амлет	<вв> апублікоўваць	<вн> асноўны

<рм> форма	<нв> канва	
------------	------------	--

Спалучэнне «шумны + санорны»:

<бв'> абветрыць	<бн> абнавіць	<дн'> днее
<бв> абваліцца	<бм'> абмежаваць	<ун'> агнявы
<бл> аблазіць	<бн'> абнесці	<дв'> адвесці
<бл'> аблезлы	<бр> абрубіць	<дв> адвод
<бм> абмундзіраванне	<ур> абыграць	<дл> адлучыць
<дм> адмайстраваць	<дн> аднабокі	<дл'> адлік
<дм'> адметны	<дн'> аднекуль	<др> адрэкамендаваць
<чн> перыядычны	<зн> азначэнне	<кр> акраец
<кл'> клей	<кв> акварэль	<тр> андатра
<кл> класці	<кв'> акведук	<шл> аншлаг
<сн> апаласнуць	<зн> зноў	<пн'> арапнік
<пр> апруцянець	<зн'> знічка	<тн> аўтарытэтны
<сл> слабы	<см> смага	<сф> асфальт
<хв> хваля	<хв'> хвіліна	<св> свой

Названыя спалучэнні зычных па сваёй колькасці з'яўляюцца неаднолькавымі. Некаторыя спалучэнні вельмі пашыраны, паколькі цалкам адпавядаюць фаналагічнай сістэме беларускай мовы. Найперш гэта ўласнабеларускія і славянскія спалучэнні: [рн], [сл], [с'л'], [с'м'], [зн], [мп], [шч] і інш.

Некаторыя спалучэнні абмежаваныя ў сваім выкарыстанні, што звязана з нехарактэрным для фаналагічнай сістэмы беларускай мовы наборам і спалучальнасцю фанем. Такія спалучэнні характэрны для запазычаных слоў: [хв], [сф], [шл], [рф], [мф'], [пс], [кс] і інш.

Найбольш пашыраным спалучэннем з'яўляецца «шумны глухі + шумны глухі» і «шумны + санорны». Прыблізна аднолькавую колькасць складаюць спалучэнні «санорны + шумны» і «санорны + санорны», але названыя групы меншыя па аб'ёме ў параўнанні з першай.

Некаторыя спалучэнні дзвюх аднолькавых фанем могуць сустракацца ў межах адной марфемы: *насе*<н'н'>*е*, *га*<л'л'>*ё*, *збо*<жж>*а*, што прынята называць **фанетычным падаўжэннем**. Іншыя ж спалучэнні сустракаюцца толькі на стыку марфем: *а*<дд>*ацъ*, *а*<бб'>*егчы*. Спалучэнні аднолькавых фанем на стыку марфем прынята называць **марфалагічным падваеннем**, ці **марфемным падаўжэннем**.

Такім чынам, функцыянаванне груп зычных абмежавана сінтагматычнымі законамі (законамі спалучальнасці) або вызначаецца пэўным становішчам зычных у адносінах да марфемнай структуры. Парадыгматычныя адносіны (чаргаванне фанем) звязаны з сінтагматычнымі адносінамі. Супрацьпастаўленні фанем могуць адбывацца толькі тады, калі гэтаму спрыяюць пэўныя сінтагматычныя адносіны.

Калі ў пазіцыі пад націскам у беларускай мове адрозніваюцца ўсе пяць фанем, то на іх парадыгматычныя адносіны накладвае адбітак сінтагматыка, якая абмяжоўвае спалучальнасць галосных з зычнымі. Найменшы ўплыў галосныя атрымліваюць, калі знаходзяцца пасля цвёрдых зычных. Галосныя фанемы <a>, <o>, <э>, <y>, <i>, калі знаходзяцца пасля цвёрдых, могуць процістаяць адна адной і адрозніваць словы і іх формы: $\partial\langle a\rangle_m - \partial\langle o\rangle_m - \partial\langle y\rangle_m - \partial\langle ы\rangle_m$; $p\langle э\rangle_k - p\langle y\rangle_k - p\langle a\rangle_k - p\langle ы\rangle_k - p\langle o\rangle_k$.

Пасля мяккіх зычных таксама проціпастаўляюцца пяць галосных фанем, аднак тут дзейнічаюць ужо некаторыя абмежаванні. У беларускай мове амаль адсутнічае проціпастаўленне галосных <a>, <э>, <y> у становішчы пасля мяккіх <γ>, <к'>, <х'>.

Зычныя гукі могуць супрацьпастаўляцца ў пазіцыі перад галоснымі, санорнымі і ў абсалютным канцы слова. У апошняй пазіцыі проціпастаўляюцца толькі глухія і санорныя зычныя гукі, паколькі звонкія ў гэтай пазіцыі адсутнічаюць. Абмежавана проціпастаўленне і зычных перад зычнымі з-за дзейнасці сінтагматычных законаў. Найбольшая колькасць зычных выступае перад галоснымі, а значыць, гэта галоўная пазіцыя, дзе адбываецца проціпастаўленне зычных фанем. Аднак не ўсе спалучэнні «зычны + галосны» з'яўляюцца раўнапраўнымі: у адных выпадках адрозненні паміж зычнымі праяўляюцца больш шырока, чым у іншых; некаторыя зычныя не выступаюць перад пэўнымі галоснымі (або такое спалучэнне вельмі абмежавана: <ф'а>, <х'о>, <х'у>, <ф'у>, <к'у>, <к'а>, <х'а> і інш.). Некаторыя зычныя па-рознаму функцыянуюць унутры і на стыку марфем. Напрыклад, не адбываецца змякчэння <д> перад <м'>, <в'> на стыку марфем.

Усе зычныя фанемы ў беларускай мове з'яўляюцца фаналагічна самастойнымі, толькі некаторыя з іх маюць меншае значэнне ў параўнанні з іншымі, паколькі недастаткова распаўсюджаны ў беларускай мове.